

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

Dr. Öğr. Üyesi Shurubu Kayhan¹

Özet

Kırgızlarda sözlü edebiyatın kökleri çok eski çağlara dayanmaktadır. Tarihleri boyunca konargöçer hayatı benimseyen Kırgızların yaşam şartları ve hayata bakışları edebiyatın bu türünün gelişmesine yol açmıştır. Halkın toplum içerisindeki yaşantıları, birbirleriyle olan iletişimleri, davranış şekilleri ve görgü kuralları adeta bu türün yansımasıdır. Ayrıca sözlü edebiyat çocukların eğitimi ve terbiyesinde de büyük önem taşımıştır. Söz konusu Kırgızlardaki hitabet sanatı (çeçendik önör) da sözlü edebiyatın önemli bir parçasıdır.

Hitabet güzel söz söyleme sanatı olarak tanımlanmakla birlikte folklorun taleplerine de uyan, duruma göre anlık aktarılan anlamlı, keskin, doğru konuşmanın akıcılığı ve yaratıcılığıdır. Hitabet sanatını halka aktaranlara Kırgızlar “çeçenler” demektedirler. Çeçenlik özel yetenek olup nesilden nesle aktarılmakla birlikte usta çırak ilişkisi ile de gelişmiştir. Çeçenler konuşurken bazen atasözleri ve deyimleri yerinde kullanarak konuşmalarını etkili kılmışlar. Böylesine güzel konuşanların sözleri ve eylemleri halk arasında efsane hale gelmiştir. Hitabet sözleri genellikle bir konuşmacının diğerini yenmek amacıyla bilmece, soru ve cevap olarak aktarımının yansımasıdır.

Bu çalışmada hitabet sanatının tanımı, özellikleri, tarihi, Kırgız halkındaki gelişme süreçleri temsilcileri ve hitabet hikayelerinden örnekler verilecektir.

Anahtar kelimeler: Sözlü edebiyat, Kırgızlar, hitabet.

¹ İstanbul Kültür Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, shurubukayhan@gmail.com

Rhetorical Art in Kyrgyz Literature

Abstract

The roots of oral literature in the Kyrgyz go back to ancient times. The living conditions of the Kyrgyz, who adopted nomadic life throughout their history, and their attitude to life led to the development of this genre of literature. The lives of the people in society, their communication with each other, their behavior and etiquette are almost a reflection of this species. In addition, oral literature has great importance in the education and training of children. The art of oratory (çeçendik onör) in the mentioned Kyrgyzs is also an important part of oral literature.

Although oratory is defined as the art of eloquence, it is the fluency and creativity of meaningful, sharp, correct speech that is transmitted instantaneously according to the situation, which also complies with the demands of folklore. Kyrgyz people call those who convey the art of rhetoric to the public as "Chechens". Chechenism is a special talent and although it is passed down from generation to generation, it has also developed with the relationship between master and apprentice. Chechens made their speech effective by sometimes using proverbs and expressions in place while speaking. The words and deeds of such beautiful speakers have become legends among the people. Oratory phrases are usually a reflection of one speaker transferring as riddles, questions and answers in order to beat the other.

In this study, the definition, characteristics, history of the art of rhetoric, representatives of the development processes in the Kyrgyz people and examples of rhetoric stories will be given.

Keywords: Oral literature, Kyrgyz, rhetor.

Giriş

Hitabet, belagat ya da Batıdaki deyimiyle retorik genellikle dilin kullanımıyla etkileyici ve ikna edici konuşma sanatıdır. Retorik aynı yazılışı üzerinden Türkiye'de kullanılan ve belli bir anlamı ile sanat açısından önemli bir sözcük olarak öne çıkıyor. Kavram Yunanca rhētorikos "hitabet" kavramından türemiştir. Antik Yunanistan'da MÖ 5 yüzyılda Sokrates ve çevresindekiler tarafından kullanılmış olan bu kelime, ilk kez Platon'un Gorgias adlı eserinde geçmiştir (Lesky, 1996, s.12).

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

Hitabet felsefede, edebiyatta, siyasette, hukukta, doğal dilde, bilim dışı akıl yürütmede, fikirde, güzel konuşmada ve örtülü ifadelerde rastlanır. Farklı türlerdeki anlamları her zaman birebir örtüşmez. Hitabet kelimesinin anlamı kısaca “soru niteliği taşımayan ve cevap alma amacı gütmeyen bir soru” şeklinde tanımlanmaktadır (Zaretskaya,1998.s.17). Ayrıca cevabı bilinen soruları desteklemek amacıyla dile getirilen bir soru olduğunu da söylemek mümkün. Diğer yandan sanatsal ve imalı bir yapısı olduğu da anlaşılmaktadır. Gündelik yaşam içerisinde çok sık karşılaşılmayan bir kelimedir. Ancak sanatsal yönden önemli bir değere sahip olan kelimelerden biridir. Hitabetin olabilmesi için üç temel öge gereklidir: Bir söylevci, bir dinleyici ve bunların düşündüklerini ve görüşlerini iletebilmelerine aracılık eden bir dil. Edebi hitabet anlatımla birlikte başlar. Eski dönemlerde eserler yazılı değil daha çok sözlü olarak anlatılıyordu. Halk anlatıcının anlattıklarını dinlemekten çok eserin kendisini izlemeyi tercih ederlerdi. Edebi hitabet ve günlük yaşam hitabeti arasındaki en büyük fark karşılıklı konuşma bağlamı olmuştur. Edebi söylemin hitabetinde konuşan biri ve hitap ettiği dinleyiciler vardır. Fakat fiziksel anlamda karşı karşıya gelen bir hatip ve dinleyiciyle birlikte gerçek anlamda bir söyleşme olmadığından bu boyutlar ancak şu ya da bu biçimde edebi metnin içinde yer almıştır.

1. Hitabetin Tarihçesi

Dil bilimi olarak hitabet, netlik, doğruluk, sanat, işitilebilirlik sağlayan ve yöntemlerini öğreten bir bilim türüdür. Antik Yunanistan, hitabetin doğduğu yer olarak biliniyor. Çok eski dönemlerden beri, antik Yunanlılar hitabetin ne olduğunu, yöntemlerini, biçimlerini ve genel anlamını tanımlamışlardır. Hitabet üç ana özellikten oluşuyordu: düşündürücü oyun, anlamının yorumlanması ve düşündürücü bir sonuca varma yeteneği. Antik Yunan toplumu sözlü kültürün egemen olduğu bir toplumdu. Hukuk, eğitim, siyaset, felsefe konuşmaya dayanıyordu. Antik Yunanlıların üstün bir konuşma yeteneğine sahip oldukları söylenebilir. Nitekim daha Homeros'ta kahramanların olağanüstü söylevleriyle meclislerde ve toplantılarda halkı etkilediklerini görüyoruz. Fakat anlık bir ilhamla doğan ve iz bırakmadan kaybolan bu söylev ile söylevcinin hiçbir şeyi tesadüfe bırakmadan belirli bir düzene göre hazırlayıp yaptığı konuşmalar, yani edebi bir tür halindeki söylev ancak 5 yüzyılın sonlarında gelişmiştir. Hitabet kuramının doğuşu doğrudan özgürlükle bağlantılıdır. Atina'nın siyasal, hukuksal yapısı hitabetin ortaya çıkması için

uygun bir ortam olmuştur. Özellikle MÖ 5. yüzyıl Atina'sında tüm yurttaşlar askeri görev dışında, yargıçlık gibi her türlü kamu görevini kısa süreli dönüşümlü olarak üstleniyorlardı. Her özgür yurttaş halk meclisinin doğal üyesi olmuştur kenti ilgilendiren her türlü sorunla doğrudan ilgilenir. Bir dava açılacağına önce şikâyet kamu görevlisine iletilir ardından halktan kurulu bir jüri önünde davalı ile davacı doğrudan konuşarak jüriyi ikna etmeye, yanlarına çekmeye çalışırlar; davayı yürütecek bir savcı ya da savunmayı üstlenecek bir aracı yoktur. Davalı kendini savunmak durumunda olduğundan dolayı, kendini daha iyi savunabilmek için belli bir konuşma yetisine sahip olmalıdır. Böylece konuşma yetisine sahip olanlar sivrilip önder olabilmıştır. İşte böyle bir ortamda hitabet zamanla sanat haline gelebilmiş. Diktatörlükte ise hitabet gereksizdir. Çünkü kişinin inanmak dışında bir seçeneği yoktur. Hitabet, antik dünya demokrasisinin desteği ve yardımcısı olmuştur. Hitabetin tarihsel evriminde iki önemli sonuç doğmuştur: Demokrasilerde özgür bir konuşmanın altında yatan törel ilkeleri altüst edebilir, yıkabilir; Öte yandan uygun “doğru” hitabeti oluşturma yolunda harcanan çabalar özgür konuşmanın en çok tehlikeye düştüğü dönemlerde gündeme gelebilir (Bayram, 2011.s. 34).

Orta Çağ'da, sosyal gelişimin genişlemesiyle birlikte hitabetin yerini çeşitli şarkı türleri alsa da bir şarkıcı, bir eleştirmen, bir konuşmacı *çeçen*lerin yerini asla tutamamıştır. *Çeçen*ler yetişkinler arasındaki çatışmaları uzlaştırmada ve suçluları utandırmada ustaydılar ve konuşmalarını atasözleri, deyimler ve derin anlamlı şiirler ile etkin kılmışlardır. Kabileler arasında *çeçenlik* atışmalar oldukça yaygındı. Onlar ifade ve düşünme açısından farklılık gösteren yetenekli insanlardı. Tarihe dönüp baktığımızda *çeçen*lerin davalara katılıp masum birini ve ya suçluyu dilin gücüyle beraat ettirdiği durumlar da olmuştur.

Geçmişte Kırgızlar arasında *çeçen*lerin rolü çok önemliydi. Halkı yöneten kağan, han ve ye başkan *çeçen* ve bilgenin önerilerini dinlemeden hareket etmezdi, önce onlara danışırdı. Gerekirse, onlar konuştuğuktan sonra tahta geçerlerdi. Özellikle erkek çocuklarını yetiştirirken Kırgızlar onlardan ve atalarından akıl almışlardır. Kırgızlarda “düşünmeden konuşma, hastalanmadan iç çekme” gibi *çeçen* sözleri de konuşulanları kanıtlar örneklerdendir (Zakirov,1996. S.27)

Hitabet, Ekim Devrimi'nin zaferinden önce 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Rusya'da çok gelişir. Daha sonra buna akademik hitabet adı verilir. Sovyet döneminde tüm devrimciler hatiplerdi. Hatipler herkesin dikkatini çeken ve ciddiye alınan önemli insanlardı. Akademik söylem ise Stalin ile başlar. Kendisi konuşmada çekingen olmasına rağmen mantıklı ve

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

inandırıcı konuşurdu. Sovyet döneminde Rusya'daki hitabetle ilgili gelişmeler ister istemez Sovyet Rejiminin içinde barınan diğer halkları da etkilemiştir. Kırgız halkı da bundan nasibini almıştır. Sovyet döneminin ilerleyen yıllarında topluluk önünde konuşma sorunu geçerliliğini yitirmeye başlar ve hitabet artık eğitim kurumlarında ders olmaktan çıkar. Bu dönemde, genel nüfusun cehaletini ortadan kaldırma çalışmalarının başarısıyla, görgü ve konuşma kültürü değişime uğrar (Kırgız Adabiyatı, 2019. S.128).

Günümüzde ise hitabete olan ilgi yeniden canlanmakta ve bazı okullarda da öğretilmektedir. Aynı zamanda konuşma kültürünün önemli bir parçası olarak da kabul edilmektedir.

2. Kırgız Halkının Sözlü Kültüründe Hitabet

Kırgız halkı konuşmaya önem veren, her kelimeyi tartan ve manevi zenginliği maddi zenginliğin üstünde tutan bir halktır. İnsanın iç dünyasını ve ruhunu besleyen manevi değerlerin içinde bulunan altın hazine onların konuşma sanatlarıdır. Kırgızlar hitabete “büyük söz” de derler. Kırgız araştırmacı C. Mukambaev, çeçenliğin su farklılıklarına dikkat çekiyor: “sözlü olarak tartışanların ciddi, canlı, sabırlı davranış sergileyerek bir kelimeyi tekrar etmeden, duruma göre ilgili ve etkili konuşma, yutkunmama, kekelememe, kesintisiz konuşma, doğru kelime seçme, doğru ifade kullanma atasözleri ve deyimleri dinleyicisine göre yerinde kullanma, kısa ve öz konuşma, dinleyiciyi düşünmeye teşvik etme, ikna etme ve en önemlisi de kitleleri aynı, ortak görüşe çekebilmek önemlidir” demektedir (Musaeva, 2009.s.41).

Nesilden nesle aktarılan güzel sözlerden bahsederken ataların soyağaçları, gençlere öğütleri, eğitim öyküleri, peri masalları, efsaneler, atasözleri ve hatta çoban şakaları akla gelir. Çeçenler konuşurken dinleyicileri büyük heyecanla dinlerler ve en içten düşüncelerini ve duygularını açığa çıkarırlar. Kırgız edebi dilinin en şaşırtıcı güzelliklerinden biri olan, yaratıcı, anlamlı bu muhteşem söz sanatı onların çocukluklarından beri iç dünyasına işlenmiştir. Kırgızlar çocuklarına zor kullanmadan terbiyeyi sözlü öğütlerle vermişlerdir. Ayrıca herkes konuşmalarına göre yargılanırdı.”Ayaktan (takılıp) düşen kalkar, ağızdan (sözden) düşen kalkmaz” sözüne de büyük itibar duymuşlardır (Koyçumanov, Cumaş 2012. S.127). Halk arasında uygun, gerekli sözü anında bulan, “karanlıkta yol gösteren” ve etkili sözlerinin gücüyle tüm ulusu kan dökmeden ve yıkmadan

toparlayan, büyük sözün özünü bulan, uzun süre konuşan bal dilli *çeçenler* “beyaz damaklı (ağzından şiir dökülen güçlü ozan)” şairler vardı. *Çeçen* adamın sözleri iki dudağının arasında hazır durur ve onlar için tüm sanatlar içinden söz sanatı en önemli şeydir. Kırgızlarda insanlar şu sözlerle yargılanırlardı: "Akıllıya bir söz, ahmağa bin söz". "Az konuşan öz konuşur", “ Büyükler varken küçüğe söz düşmez”, “baş kesmek var, dil kesmek yok”, "*Çeçen* adam, alınına tokatlanmış çıplak bir deve gibi" (Estebesov Elmurat, 2014.s.107). Kılıç boğazlarına dayanırsa da, onlar sadece gerçeği söylerler “insan ölür, söz kalır” derler. Bu tür insanlar, ölümle tehdit edilirlere bile doğruyu söyleyen cesaretli, adil insanlar olup bazen güldüren bazen de duygulandıran, hüzünlendiren hikaye anlatıcıları, manasçı da olabilen yeteneklerdir. Onların toplumdaki yerleri ve hizmetleri çok büyüktür. “*Çeçenlere* ve elçiye ölüm yoktur” diyerek onların bazen alaycı, bazen de güldürücü davranışlarını da affedebilmişler. Doğruların söylendiği yerde iyilik ve hakikat olacağına inanmışlardır. *Çeçen* sözler, minnettarlık, ilgi ve arzu hakkında da çok şey öğreten, kelimelerin değerini anlayan, zeki, duyarlı ve dikkatli insanlar tarafından söylenmiştir (Ismanova, Keneşkan 2018.s.106). *Çeçenler*, hızlı düşünceleri ve dengeli konuşmalarıyla halkın saygısını kazanmışlardır. Onlar insanların günlük hayatlarındaki sorunları da çözmeye çalışmışlardır. Kırgızlarda: “Adalet arıyorsanız Sadır Ake’ye cömertlik, birlik, barış arıyorsanız Kalıgul evliyaya el becerisi, elçilik, cesaret arıyorsanız Tilekmat Ake’ye, halk arasında dostluk arıyorsanız Kıdır Ake’ye, acı söz arıyorsanız Karaç Ake’ye, bilgelik arıyorsanız Sart amcaya, istikrarınızı, vatanınızın topraklarının bütünlüğünü istiyorsanız Moyut Ake’ye gidin” derler. Halkın hafızasına mih gibi kazılan bu *çeçenlerin* halkı için ne kadar önemli olduğu tartışılmaz. Ayrıca Ketmen-Töbölü ihtiyarların *çeçenlikleri* de Kırgızlarda bir efsanedir. Onlar insan kulağını dört türe ayırırlar:

- 1) taş kulak- kulağa girmeyen, konuşulanları hiç dinlemeyenler
- 2) kum kulak - konuşmayı duyar, ancak bir kulağından girer diğerinden kum gibi akıp gidenler
- 3) akma kulak- işittiği söz her iki kulağından da düşenler
- 4) teneke kulak – duyduklarını daha sonradan hatırlayanlar (Zakirov,1996. s. 37).

Yukarıdaki durumlar çoğu zaman kelimelerin değerini kaybetmesine ve onları dinleyecek kimsenin olmamasına yol açmıştır.

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

Diğer bir örnek ise Kırgızlar için büyük önem taşıyan Manas destanının başkahramanı Manas hakkındadır. O da söylenenlere pek kulak asmıyor gibi görünse de sözlerinin dinlendiği halkın onu takip etmesinden anlaşılmaktadır. Manas da *çeçenler* gibi büyük güçler arasındaki sorunları çoğu zaman güzel dili ile çözmüştür. Yeri geldiğinde kendisini eleştirmeyi de bilmiştir. Ayrıca destanda bilge, *çeçen* Bakay, Almambet, Akbalta gibi önemli isimler de vardır. Onlar o dönemlerdeki Kırgızların önemli şahıslarıydı; savaşta bir kahraman, göçteyse göç başı, mecliste adaletli hakem, barışta halkın danışmanlarıydı. Aynı zamanda hepsi birer *çeçenler*di.

Kırgızların diğer destanlarında, halk hikayelerinde ve efsanelerinde yer alan baş kahramanlar da *çeçenlik* özellikleri ile halkın güvenini ve itibarını kazanmışlar.

Araştırmacı Radlov:”Kırgızlar şarkı söylüyor gibi konuşuyor” demişti. Bunun gibi nice örnekler Kırgız halk edebiyatının türlerinde karşımıza çıkmaktadır. Buradan da çok eski zamanlardan beri Kırgızların *çeçenliği* ciddiye aldıkları ve onu devam ettirmeye çaba gösterdikleri gözlemlenmektedir. Türkolog V. Radlov, Kırgızlarda diğer halklarda olduğu gibi özel olarak hitabet öğretilmediğini, ayrı bir okulları olmamasına rağmen Kırgız halkının en yüksek beceriyle şarkı söyleyip konuşabildiğini yazmıştır (Çocuk Folkloru, Halk Edebiyatı, 1998. S. 63). Ç. Valihanov, S. Abramzon, V. Jirmunsky ve diğer ünlü Türkologların görüşleri de bunu doğrulamaktadır. Hitabetin tarihi, Kırgız halkının tarihine dayanır. Halkın asırlık tarihi ve kültürü boyunca, sadece *çeçenlerin* yaşamları hakkında değil, aynı zamanda hitabet sanatının kökeni ve oluşumu hakkında da doğru bilgiye ulaşmak zordur. Ancak, hitabetin doğuşu, sözlü sanatın en iyi örneklerini yaratan Kırgız halkının sanatsal düşüncesinde tarihsel olarak belirlenmiş bir aşamayla başlar ve toplumsal gelişimin farklı aşamalarında şekillenir. Toplumsal gelişimin farklı aşamalarındaki oluşum ve büyüme yollarının olduğu tartışılmaz. Hitabet sanatı dediğimizde Kırgızlarda akla ilk gelenler Ceerençe *çeçen*, Sart Ake, Tilekmat , Kadir Akelerdir.

Araştırmacı ve halk bilimcisi Ceenbay Mukambaev *çeçenler* hakkında “Şairlerimizin hiçbir hazırlık yapmadan güzel kelimeleri şarkılara dönüştüren hitabet ustaları olduğuna dair hiçbir şüphem yoktur der. Turdugulov ise şiir sanatının hitabet sanatı ile bağlantılarına dikkat çekerek “ hitabet olmadan şiir sanatı olamaz” demektedir (Musaeva, 2009,.s. 21). Anlamli olan soru ve cevaplar hiçbir değişiklik olmaksızın konularını açıkça ifade etmektedir. Atışmalar, hitabet, güzel söz, sağduyu, beceri ve çeşitli sanatsal becerileri gerçekleştirme yeteneği anlamına gelir. "Çeçenler birbirleriyle atıştıklarında zayıf noktalarına bir darbe vurmak için onlara bakarak

karşıtlarının sözlerine göre karşılık verirler. Bu nedenle çeçenler kelimeye büyük önem verirler ve sözlerini rakiplerinin sözleriyle karşılaştırarak yanıldıklarını söylerler. Kırgız halkı buna "aşık olma" veya "söz bozma" demişler (Musaeva, 2009,.s. 23).

Çeçenler zeki, duyarlı, gözlemci, eleştirici olmalı ve yaşamın, doğanın ve insan özelliklerinin sınırlarını derinlemesine analiz edebilmeli ve atışma sırasında ortaya çıkan tüm sorunlara doğru ve yerinde cevap verebilmelidirler. Atışmaya dahil olan çeçenler birçok kilit konuyu yorumlamak zorundadırlar. Bu ihtiyaç, atışma sanatının ustaları için herhangi bir sorun yaratmamalıdır. Başka bir deyişle, çeçenliğin bilimsel-teorik, pratik problemleri, hitabet sanatında uzun zamandır mevcuttur. Bu bağlamda araştırmacı A. Turdugulov “şiiirde hitabet sanatı söz konusu olduğunda, çağdaş bilimsel hitabet teorilerinin uyuşmadığını belirtir. Tabii ki burada yaratıcılık teorisi, içerik ve biçimsel açıdan, ideolojik ve sanatsal özellikler, dil becerileri, sanatçının ruh hali, eğitimi, becerileri önem taşır. Çünkü herhangi bir inceleme ve araştırma böyle bir yöntem ve tarihsel bilgiye ihtiyaç duyar” der (Musaeva, 2009,.s. 24). Yukarıda belirtildiği gibi, topluluk önünde konuşma teorik ve pratik yöntemleri gerektirir. Bu nedenle, çok eski zamanlardan beri hatiplere özel teorik eğitimler verilmiştir.

3. Çeçenler

Şimdi topluluk önünde konuşma sanatının asıl kahramanları olan çeçenleri tanıyalım. Onlar kalabalığın önünde güzel, akıcı, etkili, ikna edici konuşan yetenek sahibi insanlardır. Bu büyük bir yetenek ve sıfat olup herkesin başına gelebilecek bir şey değildir. Çeçenlerin en büyük özellikleri ise halkının tüm manevi değerlerini kendilerine barındırıp, bilgelikle halkından alıp tekrar kalkına aktarmalarıdır. Örneğin Sart Ake bilge bir çeçendi. O bilgeliğiyle birçok insanın çözemediği sorunları çözmüştür. Ayrıca çeçenler geleceği görebilen, iyi ile kötü arasındaki farkı anlayabilen bireylerdir. Örneğin Kalıgul ve Kuyrulçuk da bu özelliklere sahip çeçenler. Onlar Kırgız halkının tüm hikâyelerini, anlatılarını ve efsanelerini dinleyicisine, gece gündüz anlatmaktan asla yorulmayan çeçenlerdir. Dinleyici ile konuşmacı arasındaki fark, ister bir şecere, bir soy ağacı veya bir efsane olsun, her şeyi dinlenebilir bir tatlı dille anlatmasıydı. Bazen de çeçenlerin arasında anlamsız, boş laf kalabalığı yapan konuşmacılar da rastlanmıştır. Onlara kelimeleri anlamsız, sıkıcı ve kuru konuşmacılar olarak tutunacak hiçbir şeyi olmayan boş insanlar

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

demişler. Bu nedenle, anlamlı ve güzel konuşmanın yanı sıra insan ahlakı da önemlidir. Öte yandan çeçenler konuşurken hissettikleri duyguları başkalarına da aktarabilen yeteneklerdir. Kırgızlar Manas, Bakay, Sınçı Tolubay, Ceerençe Çeçen, Akıl Karaçaç, yedi bilge adam, Jooşbay, Kuyruçuk, Kasımalı Cantoşev gibi bilge ve çeçen insanların sözleriyle konuşmayı bilmişlerdir (Öskönaı Erkalı. 2011,s. 37).

Eskiden Kırgızlar gençleri önce konuşmaları ve bilgileri üzerinden sınırlarmış ve ders verirmiş. Bu Kırgız halkının önemli değerlerinden biriymiş. Kırgızların bazı çeçenlik sanatını yansıtan “alım sabak, aytım kebinen” (öğüt verici sözler) bir alıntı verelim.

Yaşayanların babası kim?

Annesi kim?

Onun kanı ne?

Ruh nedir?

Yaşayanların babası Güneş'tir.

Annesi Dünya'dır.

Kan sudur,

Ruh havadır.

Değerliysen güneş gibi ol,

Evrene ışık tut.

İyiysen dünya gibi ol,

Her şeye katlan.

Temizsen su gibi ol,

Her şeyi yıka.

Hızlıysan rüzgar gibi ol,

Pek çok ruha ilham ver.

Güneş ışığı verir,

Yavrular anne sütü ile beslenir.

Su damar gibidir,
Havaya hayat verir.
"Yedi ata, o kimdir?
Buura, dünyayı yok eden ihtiyardır.
O kimdir?
"Yedi batık atanız," Yedi atanız",
Bizim atamız değil mi?
"Gökten ve dünyadan ne kadar uzakta?
"Doğru ile yanlış arasındaki fark nedir?
"Cennet ile Dünya arasındaki mesafe,
Bir kaş ve göz kapağı arası kadardır.
Kaşlarınızı kaldırıp yukarı bakarsanız, gökyüzüdür.
Yalan ile gerçek arasında ne var?
Kulaklarınızla işiterseniz yanlış,
Gözlerinizle görürseniz doğru.
Bu dünyadaki ağırlık acısı nedir?
Söylemesi yapmaktan daha kolay olanlar.
Komşunuzun komşusu kimdir?
"Bu dünyadaki en kötü hastalık yoksulluktur.
" İşin kolay tarafı tutumdur.
Komşunun komşusu eştir.
Dünyada üç hantal nedir?
Uyku, kahkaha ve yemektir.
Dünyada beş kayıp nedir?

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

Servet kaybı, kaza kaybı, yar kaybı, boşanma ve ölümdür.

Dünyadaki yedi yetim nedir?

Kısır hayvan,

Söylenmemiş söz,

Evlenmemiş bir kız,

Kağanı olmayan bir halk,

Yurdundan ayrı düşen kimse yetimdir.

Üzüntü nedir?

Kaybetmektir.

Hakaret nedir?

Hakaret suçtur, hastalıktır.

Keder nedir?

Kederse ölümdür.

Yoksulluk nedir.

Fakirliktir, yokluktur. Zakirov,1996, s. 67).

Bilge adam ölürse, sözü geride kalır. Halk arasında şöhreti yaşar. Eskiden sevilen biri öldüğünde o halkın en bilgesini seçer ve kötü haberi halka duyurması için gönderirlermiş. Herkes kötü haberi verirken kendi üslubuyla yorumlamışlar. Kimisi şiirle, kimisi kopuzun melodisiyle, kimisi de atalarının geçmişleri üzerinden anlatırlarmış. O zaman bile bilge atalarımız böylesine soğuk bir haber duyduklarında ağlamadan duyuran kişiye sorular sorabilmiş, sabırla dinlemişler. Buna örnek olarak Ceeren hikayesini anlatalım.

Bir zamanlar Ceeren *Çeçen* adında bilge bir ihtiyar yaşamış. Onun bilgeliği ve değerli sözleri bugün da hala dillendirilmektedir. Bir gün *Çeçenin* karısı “Ceeren öldü” der. Ceeren o sırada evinde değil, köyün dışındaydı. Halk toplanıp, "Şimdi ne yapacağız? O bilge bir adamdı. Ölümünü nasıl duyururuz” derler. Sonunda, halkın arasından en bilge bir adamı seçerler ve haberi halka duyurması için gönderilir. Yolda bilge Ceerenle karşılaşır ve şaşkınlıkla ona sorular sorar: “Ceeren Ake bu dünyada bir insana kötü davranılıyorsa, onun bir oğlu ya da kızı öldüğünde ne denir” der.

Ceeren, "Bir oğlunun veya kızının ölümü tohumu yakmak gibidir" diye cevap verir. "Babası ölmüş adam nedir?" "Babasının ölümü bir kayanın düşmesi gibidir" der. Kardeşinin ölümü nedir? "Ölü bir kardeşten kırbaç almak gibidir." Kardeşinin ölümünden şikayet edecek kimse yok. "Ölü bir anne ne demektir?" Annesinin ölümü gölün kurumasıdır." Gelinin ölümü nedir? "Bir gelinin ölüsü servetini kaybetmek gibidir. "Karısı ölmüş adam nedir?" "Eşi ölmüş biri, harap bir şehir gibidir" diye cevaplar. Dört yastığın anlamı nedir? Ceeren şöyle devam eder: "Eşim ikimizin iki yastığı vardı. Şimdi, karım öldükten sonra, yaşıma bağlı olarak kocası ölen bir kadın bana gelecek. O da ölen kocasını düşünerek iki yastığa başını koyar ve ben de aynı şekilde karımı düşünerek iki yastığa baş koyarım, dört yastığın anlamı budur" der. Ceeren:

Dünyada en tatlı nedir?

En ağır olan nedir?

Uyku tatlıdır, bal gibidir,

Yoksulluk taştan daha ağırdır.

Doğru söz ise bir yükür,

"Herkesin dostu sabırdır,

Düşmanları ise öfkedir."

Herkes çok çalışırsa ne olur?

Birlik olur, bağ olur der (Mukambaev,1990.s. 46).

Bunun gibi sözlü anlatımdaki ilginç hikayeler, hatta masallar, efsaneler ve şarkılar nesilden nesile aktarılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Geçen dönemlerin hikayeleri *çeçenlerin* özel yetenekleriyle anlatılmış ve bunları duyan insanlar bu hikayeleri dün olduğu gibi saklamışlar. *Çeçenler* halkın çektiği acıları tek tek ele almışlar. Kırgızlar "Baş kesmek var, dil kesmek yok" (Güngör Ahmet, Güngör Asel,1998,s. 64) sözünü boşa dememişlerdir. Söylendiği gibi, hikayelerin sözleri yeni kuşaklara aktarılmış ve sıradan insanların hazinesi haline gelmiştir. Antik Roma'da hitabeti ile ünlü Cicero'ya göre, insanların sosyal yaşamında kilit rol oynayan iki sanat vardır: ilki bir yönetim sanatı, ikincisi de hitabet sanatı. Kırgız halk masallarında bu sanatlardan hangisinin daha üstün olduğunu açıklayan masallar bulunur (Meyer, 2009.s.29). Kötü hanlar kılıcının ucuyla, elinin gücüyle, ünlü kahramanların ihtişamıyla devlet işlerini çözmüşler. Geçmişte Karahan Azız

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

Canıbek için şunları söylemiş; Güçlü ve çevik kölelere para verin, veremezseniz savaş alanına gelin” diye savaşa davet eder. Aziz Janıbek'in ise savaşıcak askeri çok ama onlara ödeyecek parası yokmuş. O sırada Aziz Canıbek 14 yaşındaki bir çeçen çocuğa elçi olarak gidip Karahan'a cevap iletmesini ister. Elçi çocuk gitmeden önce handan kendisine bir keçi, deve ve yay vermesini ister. Karahan'a giderken en sevdiği köpeğini yay ile vurup öldürür. Karahan, elçiliğe gelen genç çocuğu görünce şaşırır. "Bir yetişkiniz yok muydu?" der. Çocuk hanın karşısına geçer ve şöyle der: "Büyük dersiniz deveyle konuşun" diye yanıtlar. Karahan: "Ah oğlum, senin sakalın yok ki" der "Sakallı istiyorsanız, bir keçiyle konuşun. Konuşkan birini istiyorsanız, benimle konuşun" der. Han şaşırır ve çocuğa yenildiğini kabul eder. Böylece han hem tartışmaya hem de iki halk arasındaki anlaşmazlıklara son verir. Bu karşılıklı konuşmada çocuğun cevabında mantık, gerçek ve şaşırtıcı bir estetik zevk vardır. Çeçen sözler, sözlü anlatımda gerçekten güçlü bir ifade anlamında kendini gösterir. Burada en önemli şey gerçek ve mantık arasındaki bağlantının derinliği, konuşma tarzı, sesin duyurulabilirliği öne çıkmaktadır. Diğer bir örnek ise Aytıbar ile Tekes Bahadırın hikayesidir. Bu hikayenin özeti şöyledir. Bir gün Aytıbar çeçen Karkıra'dan dönerken Tekes Bahadır ile karşılaşır. Aytıbar ona : "Dört hastalığım var ve onları arıyorum" der. "Çeçenim, aradığımız hastalıklar nedir" diye Tekes Bahadır sorar. " İlki – geçişi olmayan bir dağa rastladım; ikincisi geçişi su üzerindendi; üçüncüsü iyi bir ilaç bulamadım; dördüncüsü acımasız bir düşmanın eline düştüm" der. Tekes Aytıbar'a bakar ve hızla oradan uzaklaşır. Eve geldiğinde babasına Aytıbarı anlatır. Babası onun bir çeçen olduğunu anlar ve "Oğlum sen fakirsin. Git o hayattayken kendine bir kazanç sağla" der. Tekes Bahadır babasının sözünü dinler ve Aytıbar'a geri döner. Aytıbar çeçen söylediği her şeyi anladığını düşünür ve onu sıcak bir şekilde karşılar ve sorar: Uzakta ne var? Yakınlarda ne var? Tatlıdan daha tatlı olan nedir? der. Tekes: "Dünya ile Gök arasındaki mesafe çok uzak, bir kadın ile bir erkeğin arası çok yakın ve bir çocuktan daha tatlı bir şey yok der". Cevabından memnun olmayıp: "Cahilin ve bilgenin arasında hiçbir fark yoktur. İkisine de ölüm yakın. Gündüz ve gece, yaşam ve ölüm gibidir. Dünyada tatlı bulmak zor" der. Sonra Aytıbar çeçen kendi sorusunu şöyle yanıtlar: "Demek istediğim, geçişi olmayan dağlara gittim, dizlerimi kaybettim ve yürüyemiyordum. Sudayken gözyaşları içindeydim. İyi bir ilaç bulamıyorum demem ise burnumun tıkanıklığını açamıyorum dememdi. Acımasız bir düşmanın elinde olmak demek, gelinim ile oğlumun yanında yaşamak demektir" der. Duymaz diye dedikodu yapmayın, görmez diye hırsızlık yapmayın. Duyduğunuz her şeyden bir ders çıkartmıyorsanız

dinlemenin bir anlamı yoktur der. Tekes Bahadır cevabının yanlış olduğunu fark edince utancını gizleyememiş (Kapalbaev, Oktyabr 2015, s.83.)

4. Çeçen Kadınlar

Kırgızlarda kadınlar da erkekler kadar bilge, çeçen niteliklerine sahiplerdi. Halk arasında kadınların bilge oluşu güzelliklerinden daha üstün tutulmuştur. Onların konuşmaları halkı tarafından dinlenip itibara alınmıştır. Bazen söz ustaları olan çeçenleri de utandırıp alt eden kadınlar olmuştur. Kadın çeçenlerin en büyük özellikleri ise doğru sözü doğru zamanda bulmaları ve hiçbir fırsatı kaçırmamalarıdır. Kadınlar ayrıca saygılı ve mütevazi olup küçük büyük demeden her kese hürmet göstermişler. Yolda kalan birilerine sorgusuz sualsiz “Tanrı misafiri” diyerek evinde konuklarını en iyi şekilde ağırlamışlardır. *Çeçen Gelin Hikayesi*”, “Hanın Suluuçaça Yenilgisi” ve Talım Kız ile Kobokun Hikayelerine yer verelim.

Çeçen Gelin hikayesi: yolda gelirken esmer tenli bir adam bir eve rastlar. Güzel bir genç kadın evden çıkar, konuşun iyi karşılar kapıyı açar ve eve davet eder. Genç adam elindeki torbasını işaret ederek "Nereye asabilirim gelin" der. Genç adamın niyetini anlayan gelin, şunları söyler: "Seksan başlı bir evde asacak bir yer bulamazsanız, boynunuza asın". Adam Çeçen gelinin sözünün altında kaldığını fark eder ve kocasının haberi olmadan bir kuzu kesip gelinin önüne et dolu bir tabağı özür mahiyetinde koyar ve yere bakarak mırıldanır: “İliğini çıkartıp yiyin” der. O arada çeçen gelinin kocası da gelir. Durumu anlayan adam, ona bir tabak dolusu pişmiş koyunun kuyruğunu önüne uzatır. Bu davranış Kırgızlarda imalı bir gönderme olarak algılanır. Adam utancından ne yapacağını bilmeden terlemeye başlar. Ertesi gün, genç adam evden ayrılırken evin köpeği her zamanki gibi havlar ve atının kuyruğuna asılır. Adam telaştan eğilip köpeği kırbaçlar. Gelinse eğilip köpeğinin kulağına fısıldar: “Çoban, ağlama! Ağabey, küçük kardeşi döver, bir şey olmaz. Bir köpek havlamazsa başı ağrır!” der. Böylece misafir edilen adam çeçen gelin tarafından dersini almıştır.

İnsanlar çeçen gelinin sözlerini atasözü olarak da kullanmışlar. Ayrıca çeçen gelinin adı bilmecelerde de yer almış. Çeçen gelinin sözlerini halk hikmet ve güzel sözler örneği olarak hep hatırlamışlar. Halk arasında "Kötü bir giysinin içinde yanan bir yürek vardır", "Bir erkeğin

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

giysisine değil, sözlerine bakın" gibi *çeçen* sözler karşılaşılmaktadır. *Çeçenliği* ve şiiri seven insanlar atasözlerine de büyük önem verirlerdir. Babadan oğla geçen atasözleri *çeçenler* için sadece güzel konuşma değil, aynı zamanda amaçlarını kanıtlamak için de kullanılmıştır. *Çeçenler* konuşmacılara itaat etmek ve saygı duymak zorundadırlar. Yeri geldiğinde *çeçenler* hanlar, bekler, hakimler, mollalar ile de tarafsız bir şekilde konuşabilmişlerdir. Cesaretlerinden dolayı hatip olarak da bilinirlerdi (Ismanova, Keneşkan, 2018, s. 47).

Kırgızlarda bilge insanların bilmecelerle imtihanı halk arasında oluşturulmuş gerçek bir halk geleneğiydi. Bu yöndeki konuşmalar bir sözlü geleneğin türünü oluşturmuştur. Toplantılarda sıradan insanlar birbirlerine yaşamla ilgili sorular sorar ve söyleyişler düzenlerlerdi. Özbekçe'de bu tür sözlere askıya, Kazak, Karakalpak, Türkmenlerde hitabet denilirdi. Böyle bir sözün bir örneği, bir zamanlar Suluuçaç adlı bir kızı deneyen Kırgız hanın sorularında görülmüştür. Han Suluuçaça: "İyi ve kötü olan nedir? Sudan daha derin olan nedir? Ateşten daha sıcak olan nedir? Cennetten daha üstün olan nedir? diye sorar. Suluuçaç bu soruları şu şekilde yanıtlar: Arpa hem iyi hem de kötü bir mahsuldür. Arpa, diğer ürünlerden daha erken olgunlaşır. Mevsiminde insanlar ruhlarını arpa ile besler ki bu iyi bir şeydir. Daha sonra diğer mahsuller olgunlaştığında arpa dikkate alınmaz ki bu kötü bir şeydir. Sudan daha derin olan okumak, bilgidir. İnsan hayatı ateşten daha sıcaktır. Gurur cennetten daha yüksektir. Sözüünüzün kölesi olduğumuz için "Kendinizi bir erkek olarak üstün görüyorsanız, diğerlerini aslan olarak düşünün, bu gururla eşit değildir. Bir insana gelen beş kutsamadan beşi kafanızdadır ve eğer kibirli olmasaydınız mutlu olurduz" der. O sırada han Suluuçaç'a yenildiğini anlar ve ona özgürlük verir.

Kırgızlar kendilerine bir görev verildiğinde eğer getiremezlerse atasözleri ile benzetme yaparak oğullarını ve kızlarını utandırırlarmış. Bazı *çeçen* ve şairlerin sözlerinde kelimeler yenilenerek şarkılarda da kullanılmış. Buna örnek olarak Talım Kyz ile Köbök'ün hiksesini verebiliriz. Hikayede Talım kız kimseyi beğenmez, kendine eş olarak bilge, *çeçen* birini seçmek ister. Ülkenin her yerinden kibirli bilgeler ve hatipler gelir ama hiçbiri onun sorularına cevap veremez. Sonunda Köbök adlı bir adam Talım'in bilmecesini bulur ve cevaplar. Talım kızın bilmeceleri birkaç bölümden oluşuyordu ve insan hafızasını zorlayan türdendi. *Çeçenler* ve bilgeler kelimeler ne kadar karmaşık olursa olsun, yine de cevapları bulur ve sırasıyla yorumlardı. Talım'in Köböke sorduğu sorular şunlardı:

"Gökyüzünde parlayan ışık nedir?"

İçeri giren loş ışık nedir?

Gökleri ve yeri kaplayan kokuşmuş ışık nedir?

Göklerin ve yerin güzelliği nedir?

Kurban kim, fakir mi zengin mi?

İnsanları birleştiren ışık nedir?

Hareketsiz duran ışık nedir?

Bilgi efsanesini bulun, peri masalını bulun,

Benim adım Talım kız,

Haddinizi bilerek bana yaklaşın.

Köbök yanıt verir:

Gökyüzünde parlayan ışık aydır,

Sisin arasından içeri giren ışık gecedir.

Güneş gökyüzünde ışık saçar, dünyayı aydınlatır.

Yeri ve gökyüzünü kaplayan dumana sis denir.

Ruhumuzu temizleyen iki gözümüzdür.

Yoksulları ve zenginleri üzen kem gözlerdir.

İnsanları dost yapan güzel sözlerdir.

Sönmeden yanan ışık, tutulmuş sözdür.

Bildim mi Talım kız sözünü? der (Kapalbaev, Oktyabr 2015.s.131)

Böylece Talım, Köbök'un doğru yorumuna sessizce boyun eğer. Geçmişte bilgeler birbirlerini sınadıklarında, sözlerine itibar ettiklerinde, yenildiklerinde ve durumlarından vazgeçmediklerinde kendilerine verilen doğru cevaplar karşısında sessiz kalırlarmış. Aynı zamanda *çeçenlere* göre, doğru fikri bulan düşünürler, kim izlerse izlesin, doğru, kısa ve özlü bir cevapla, tereddüt etmeden aktarmışlar. Bu tür konuşmacıların sözlerinin sırrı, kendi iç dünyasının mantığının gücünde ve doğanın verdiği yeteneklerindedir. *Çeçenlikte* en önemli şey, ifade edilen düşüncenin derinliği ve

Kırgız Edebiyatında Hitabet (Çeçendik Önör) Sanatı

netliğidir. Halkın dikkatini sıradan insanın umursamadığı ya da anlayamadığı şeylere çeker ve içlerinde gizli olan yeni fikirleri ortaya çıkarır.

Sonuç

Kırgız halkı her zaman söze saygı duymuş ve değer vermiştir. Hitabet örnekleri destan, halk hikayesi, efsane, atasözleri, deyimler, bilmeceler ve diğer türleri incelediğimizde mutlaka karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan hitabet, insan gelişimi için gerekli bir beceridir. Neticede hitabet özgür sözcüklerden ciddi içerikli anlatımlara ve atasözlerine kadar uzanan bir yolculuk dersidir. Yapay konuşma, kınama olmadan dinleyiciyi düşünmeye teşvik eder. Burada dinleyici kendi bilgi birikimini tartar ve yanılmamak için dikkatini verir. Hitabette birçok bulmaca ve soru örnekleri de bulunur. *Çeçenler* bu yetenekleri ile kendilerinin konuşma ve ikna etme özelliklerini de denemiş oluyorlar. Onların konuşmalarındaki en önemli unsur: dilde belirsizlik, geçişlilik, eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri kullanabilmeleri, zıtlıkların kapsamlı kullanımı ve diğer komşu dillerin kelime dağarcığının eklenmesidir.

Kalabalığın önünde konuşma artık azalsa da halkın arasında hala bu yeteneğe sahip insanlar azımsanamayacak kadar vardır. Kırgızlarda hitabet sorunları diğer halka kıyasla fazla incelenmemiştir. Bu konudaki araştırmalar artırılmalıdır.

Kaynakça

Bayram, G. (2011). Siyasette Hitabet. Pozitif Yayınevi. Ankara

Çakşılık Nur Asan (2016). Uçkul Oylor. Uлуу Toolor, Bişkek

Estebesov Elmurat (2014). Makal Lakaptar, Sokuluk, Sokuluk.

Güngör Ahmet, Güngör Asel (1998). Kırgız Atasözleri. Engin Yayınevi, Ankara.

Çocuk Folkloru, Halk Edebiyatı (1998). 20.Cilt. Şam Yayın Evi, Bişkek

Ismanova, Keneşkan (2018). Muundar Murası Söz. Biyiktik, Bişkek.

Kapalbaev, Oktyabr (2015). Kırgız Kalkının Çeçendik Önörü, Biyiktik Plus, Bişkek.

Kırgız Adabiyatı (2019). Biyiktik, Bişkek.

Koyçumanov, Cumaş (2012). Makal- Lakaptar, Nuska Sözdör, Nakıl Kitep, Zalkar Oylor. Biyiktik Plus, Bişkek

Lesky, A. (1996). A History of Greek Literature. London.

Mukambaev, C. (1990). El İçi, Önör Kençi. Frunze.

Musaeva, B. (2009). Halk Konuşmaları. Renkler, Bişkek

Musaeva, B. (2009). Halk Atasözleri. Renkler, Bişkek

Meyer, M. (2009). Retorik. Dost Kitap Evi Yayınları, Ankara.

Öskönalı Erkalı. (2011). Kuday Süygön Kuyruçuk, Biyiktik, Bişkek

Zakirov, S. (1996). Kırgız Seceresi. Tamga, Bişkek.